

Pregledni rad

UDK 323.12(=411.16)(091)

Boban BATRIĆEVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost Cetinje

boban.batricevic@fcjk.me

ŠTO JE ANTISEMITIZAM? ISTORIJAT POJMA I ISTORIJSKI PREGLED

U radu se analizira pojam antisemitizam i daje geneza njegove istoriografske obrade.

Ključne riječi: *antisemitizam, Jevreji, judaizam, nacizam, totalitarizam*

Mnogi autori istoriju antisemitizma dijele na onu prije i onu poslije utemeljenja neologizma „antisemitizam“, nastalog tokom druge polovine XIX vijeka. Na pitanje što je antisemitizam ne postoji univerzalan odgovor, ne postoji opštevažeća definicija, iako je termin sveprisutan i opšteprihvaćen. Bazično značenje pojma „antisemitizam“ obuhvata svaku vrstu neprijateljstva prema Jevrejima. No prije navođenja različitih interpretacija toga pojma, valja se osvrnuti na istorijat termina. U literaturi je dugo bilo uvriježeno mišljenje da je termin „antisemitizam“ 1879. godine skovao njemački novinar Wilhelm Marr (*Vilhelm Mar*), osnivač *Antisemitske lige*. Autorica brojnih članaka o antisemitizmu i vrstan poznavalac te problematike, Marija Vulesica, sublimirala je genezu pojma „antisemitizam“ u jednom svom istraživanju. Ona navodi da je pridjev „antisemitski“ prvi put upotrijebljen 1860. godine kada je jevrejski naučnik Moritz Steinschneider (*Moric Štajnšnajder*) kritikovao istoričara Ernesta Renana zbog njegovih „antisemitskih predrasuda“, mada termin nije naišao na veliki odjek.¹ Godine 1865. Gustav Weil (*Gustav Vajl*), pišući o „semitskim narodima“ za jedan leksikon, upotrijebio je termin „antisemitski“, ali u smislu nesemitski, odnosno netipičan za Jevreje, nejevrejski.² Potom je

¹ Vulesica, Marija, „Povijest i razmatranje pojma antisemitizam“, *Studia lexicographica*, god. 3, br. 1–2 (4–5), 2009, str. 66.

² O terminima „semitski“ i „arijevski“ Vulesica kaže: „Oznaka semit ili semitski, kao i arijski, iz čega je poslije nastalo indogermanski, odnosno indoeuropski, dolazi iz lingvistike koja je potkraj 18. st. u Europi, među ostalim, nastojala istražiti različite jezične porodice (Volkov 2001: 542). Od 1870-ih godina semitski se sve češće upotrebljavao kao poluznanstveni sinonim za Židova (Nipperdey, Rürup 1972: 134).“ Isto.

2. septembra 1879. godine u jevrejskim novinama *Allgemeine Zeitung des Judentums* objavljen članak u kojem se prvi put pojavljuje termin „antisemitizam“ u značenju kakvim ga danas doživljavamo, obavještavajući javnost o namjeri novinara Willhelma Marra da uspostavi antisemitski časopis. „Za razliku od široko rasprostranjenoga mišljenja, pojam prema tome nije skovao Marr jer je on sam, sve do kasnoga ljeta, kritizirajući Židove govorio uvijek o judaizmu. Izraelska povjesničarka Shulamit Volkov drži da je u potpunosti moguće da je termin već cirkulirao u Marrovu okruženju prije no što ga je on sam upotrijebio potkraj rujna 1879. te osnovao *Antisemitsku ligu*“, piše Marija Vulesica.³ Dalje navodi da je pojam „antisemitski“ ušao u njemački, a potom i u ostale evropske jezike tek nakon što je historičar Heinrich von Treitschke (*Hajnralf fon Trajčke*) potkraj 1879. godine objavio članak „Naši izgledi“, koji je izazvao tzv. berlinski sukob o antisemitizmu, javnu polemiku koja je vođena do 1881. godine o položaju Jevreja i antisemitizmu u Njemačkoj.

Iako je dakle termin relativno novijega datuma, radi se o pojavi koja ima dugu tradiciju. Kako je o opštim uzrocima antisemitizma još 1894. godine zapisao poznati francuski književni kritičar, novinar i anarhista Bernard Lazare: „Stav tako raširen kao što je antisemitizam, prisutan u svim zemljama i svim vremenima, i pre i posle hrišćanske ere, u Aleksandriji, Rimu i Antiohiji, u Arabiji i Persiji, u srednjovekovnoj i modernoj Evropi – rečju, u svim delovima sveta gde ima ili je bilo Jevreja – takav stav, po meni nije mogao poteći iz pukog hira ili mašte, već mora da je posledica dubokih i ozbiljnih uzroka.“⁴ Historičar evropske i jevrejske istorije te autor glasovite monografije *Antisemitizam – najstarija mržnja* Robert S. Wistrich (*Robert S. Vistrih*) korijene antisemitizma vidio je u paganizmu staroga vijeka i raseljavanju Jevreja iz matice. On kaže: „Tek s početkom njihovog rasejanja, naročito tokom trećeg veka pre Hrista, u helenističkom svetu nailazimo na reagovanja na jevrejsku dijasporu, koja kroz prizmu antisemitskog diskursa odražavaju jedinstvenost tog fenomena. Na najjednostavnijem nivou, primer za tu jedinstvenost je sama istrajnost istorijskog opstanka Jevreja kao posebne društvene i verske grupe u egzilu. Umesto da su se mešali s paganima i asimilovali u dominantnu helenističku kulturu, oni su nastojali da očuvaju sopstvenu monoteističku veru, svoje zakone ishrane, odvojen način života, i, pre svega, ponos zasnovan na

³ Isto. Videti još: Volkov Shulamit, „Anti-Semitism“, In: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, I, Elsevier, Amsterdam, Paris, New York, 2001, str. 542–549.

⁴ Lazar, Bernard, „Opšti uzroci antisemitizma“, In: Daring Džeri (pr.), *Kratka istorija antisemitizma u Evropi, redosled događaja povezanih sa Jevrejima – antijudaizmom, antisemitizmom i holokaustom – od III veka do početka III milenijuma*, Metaphysica, Beograd, 2009, str. 5.

samosvesti o posebnom pozvanju naroda u savez s Bogom.⁵ No za razliku od kasnijih perioda, paganskome antisemitizmu Wistrich ne pridaje komponentne teološkog ili rasnog, već dominantno kulturno obilježje, budući da se tokom te ere nije razvila nikakva dinamika „institucionalizovane diskriminacije, stigmatizacije i ponižavanja Jevreja koji će postati istorijsko nasleđe hrišćanstva“.⁶ Utemeljenjem hrišćanstva u I vijeku nove ere jevrejstvo je dobilo monoteističkog suparnika. Od pisanja prvih jevanđelja načinjeno je potpuno odvajanje hrišćanstva od njegovih jevrejskih korijena, a krivica za Hristovo ubistvo s Rimljana prebačena na Jevreje.⁷ Tako je posijano seme mržnje s dalekosežnim posljedicama, koje je na Jevreje utislo stigm „bogoubica“. Paradoks u samoj suštini hrišćanskog otklona od Jevreja i jevrejstva slikovito je mnogo vjekova kasnije nakon duge istorije progona i jevrejske segregacije od strane hrišćana, uočio glavni bečki rabin Moritz Güdemann (*Moric Gideman*), koji je 1907. godine zapisao: „Hrišćanin kleči pred slikom Jevrejina, sklapa ruke u molitvu pred slikom Jevrejke; njegovi apostoli, praznici i psalmi su jevrejski. Samo neki od njih mogu da izađu na kraj s tom kontradikcijom – većina je se oslobodi kroz antisemitizam. Oni su obavezni da duboko poštuju Jevrejina kao Boga, a svete se ostalim Jevrejima tako što se prema njima odnose kao prema đavolima.“⁸ Srednji vijek, a potom i period do prosvjetiteljstva bio je epoha teških iskušenja za evropske Jevreje, prepuna progona, pljački, nasilnog pokrštavanja, inkvizicije i getoizacije širom hrišćanskog evropskog kontinenta. Kako to opisuje britanski istoričar Norman Cohn (*Norman Kon*), govoreći o pobudama koje su potpirivale društvenu klimu: „Često se dešavalo da određeni siromašni slojevi padnu pod uticaj nekog milenarističkog pro-roka. Tada je već prisutna želja siromašnih da poboljšaju materijalne uslove

⁵ Vistrich, Robert S., *Antisemitizam – najstarija mržnja*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2012, str. 27.

⁶ Isto.

⁷ Wistrich o tome piše: „Prva jevanđelja, napisana nakon jevrejske pobune protiv rimske vladavine u Palestini iz 70. godine posle Hrista, rade na tom kobnom pomeranju, delom iz političkih razloga, kako se od Rimljana ne bi napravili neprijatelji, a delom kako bi se učvrstio identitet hrišćanskog pokreta koji je nastao iz judaizma ... Jevanđelja nam, na primer, opisuju malo verovatan prikaz rimskog guvernera Palestine Pilata, koji nudi da oslobodi Isusa (čiju krivicu ne može da nađe) u zamenu za običnog kriminalca Varavu, ali to ne može da učini zato što se velika rulja ruga Isusu i traži njegovu krv. U Novom zavetu ... ne samo da su Jevreji odgovorni za smrt Isusa Spasitelja već je i njegovo raspeće predstavljeno kao logična posledica njihovog nemilosrdnog, ubilačkog neprijateljstva prema njemu ... Ličnost koja je u najvećoj meri odgovorna za odvajanje Isusa od njegovog jevrejskog porekla, za prebacivanje krivice za raspeće s Rimljana na Jevreje i za njihovu stigmatizaciju kao naroda koji je Bog odbacio bio je Pavle, pravi osnivač hrišćanstva.“ Isto, 37–38.

⁸ Citirano prema: Vistrich, Robert S., *Antisemitizam – najstarija mržnja*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2012, str. 36.

života bivala prožeta maštanjem o neiskvarenom svetu koji će nastati nakon poslednjeg, apokaliptičkog pokolja. Zli ljudi – koji su, zavisno od slučaja, poistovećivani sa Jevrejima, sveštenicima ili bogatašima – biće istrebljeni, posle čega će Sveti ljudi – tj. pomenuti siromasi – uspostaviti svoje kraljevstvo, carstvo u kome neće biti patnji i grehova.“⁹

Tekovine prosvjetiteljstva i Francuske revolucije donijele su sa sobom početak građanske emancipacije Jevreja i njihove inkorporacije u razvijena evropska društva. Taj period često se slikovito u literaturi opisuje kao jevrejski „izlazak iz geta“. Ulazak Jevreja u društvene tokove i postizanje zakonske ravnopravnosti dovešće do dvojakih promjena, koje su se međusobno uslovljavale. S jedne strane počelo se mijenjati samo jevrejstvo jer je sve više Jevreja prihvatilo moderne forme života, dok je s druge došlo do transformacije neprijateljskih pogleda na njih. Stare antisemitske forme i mitove o „bogoubicama“, trovačima bunara, lihvarima, pronosiocima kuge, doživjele su moderne varijacije od kojih su najzastupljenije bile misteriozne teorije o Jevrejima kao vladarima svijeta. Antisemitizam nije više imao religijsku podlogu, polako je prerastao u društveni, kulturni, politički pokret i najposlije u ideologiju. Period modernizacije pratio je proces stvaranja evropskih nacija i nacionalizma. Stvaranje „beskonfliktne“ zajednice značilo je u nacionalističkoj interpretaciji stapanje svih društvenih razlika. U tome će kontekstu Jevrejima pripasti uloga Drugog ili „unutrašnjeg“ neprijatelja, odnosno kako je primijetio Jean-Paul Sartre (*Žan-Pol Sartr*) u svojim *Razmišljanjima o jevrejskom pitanju*, različitosti u nacionalnoj zajednici stapale su se u jednu razliku – između Jevreja i nejevreja.¹⁰ Mada dosta isključivo, sociolog Zygmunt Bauman (*Zygmunt Bauman*) dijelom je u pravu kad povodom toga zaključuje da su fenomen modernog antisemitizma održavali „isključivo interesi za samodefiniranjem i samopotvrdom njegovih nositelja“.¹¹

Devetnaesti vijek, naročito njegova druga polovina kada je, kako je već rečeno, skovan neologizam „antisemitizam“, istorijsko je razmeđe u povjesnici antisemitizma. Starije, vjekovne antisemitske manifestacije, pa donekle i prakse, mnogo teže mogu uhvatiti kontinuitet s radikalnom, ubilačkom, nacional-socijalističkom ideologijom istrebljenja koja je prouzrokovala Holokaust, nego što je slučaj s vremenom *fin de siècle* ili početka XX vijeka, kada antisemitizam dobija programska načela, infrastrukturu i izuzetnu političku i mobilizacijsku snagu. Novo u antisemitizmu bila je njegova „teorijska nadgradnja“ nacionalističkim shvatanjima, a naročito implementacijom rasistič-

⁹ Kon, Norman, *Potruga za Hiljadugodišnjim carstvom, Revolucionarni milenaristi i mistički anarhisti u Srednjem veku*, Službeni glasnik, Beograd, 2013, str. 12.

¹⁰ Sartr, Žan Pol, *Razmišljanja o jevrejskom pitanju*, Grafos, Beograd, 1992, str. 109–110.

¹¹ Bauman, Zygmunt, *Modernost i holokaust*, Tim press, Zagreb, 2017, str. 67–68.

kih naglabanja i socijaldarvinizma koji su pakovani u prividno naučne forme. Teorije zavjere do tada vezivane za masonska udruženja i Iluminate počinju se primjenjivati na Jevreje.¹² Marija Vulesica poentira uvidom kako su Jevreji u tom vremenu počeli bivati okrivljeni za sve izdanke koje je donio modernizam: „odnosno za one koje se doživljavalo negativnima ili prijetecima, poput kapitalizma, socijalizma, demokracije ili ateizma (Bergmann, 2004: 42). Time je antisemitski pokret ujedno bio i protuliberalan i protumoderan. Antisemitizam se razvio u svjetonazor kojemu su Židovi služili kao ‘simbol vremena’ (Theodor Barth) ... I Volkov je novo u antisemitizmu vidjela u tome da je upravo novi pojam omogućio da se mržnja prema Židovima promatra kao potpuno sazrela ideologija, slično liberalizmu ili komunizmu.“¹³ Jugoslovenski sociolog Laslo Sekelj lapidarno je zaključio da antisemitizam nikad ne ide sam, njega uvijek prati neki drugi anti-.¹⁴

Razlike između predmodernog i modernog antisemitizma dugo su mučile naučnike da definišu i objasne što je antisemitizam, štoviše, da utvrde radi li se o kontinuiranom, neprekidnom lancu mržnje ili o odvojenim fenomenima. I ozbiljni proučavaoci antisemitizma poput Leona Poliakov (Leon Poljakov), Yehude Bauera (*Jehuda Bauer*) ili Jacoba Katza (*Jakob Kac*) gotovo su i pred kraj XX vijeka tvrdili da se radi o kontinuiranom, cjelovitom procesu.¹⁵ Toj tezi pokušalo se parirati pojmovnim razdvajanjem pa se predmoderni antisemitizam zbog svoje primarno religijske potke počeo nazivati „antijudaizmom“, „religijskim antijudaizmom“ ili „hrišćanskim antijudaizmom“.¹⁶ Ipak, obje teze pokazale su određene nedostatke. Tragom prve, cjelokupna istorija hrišćanske Evrope mogla bi se okarakterisati kao antisemitska. Kako veli srpski istoričar antisemitizma Milan Koljanin: „Shvatanje o ‘večnoj mržnji’ prema Jevrejima prenebregava činjenicu da su Jevreji često dočekivani sa dobrodošlicom, da je njihova društvena jednakost i integracija usvojena kao obavezujuće zakonsko i društveno načelo ... kao i da je od vremena prosvećenosti udeo Jevreja u kulturnom, naučnom, ekonomskom i političkom životu bio izuzet-

¹² Videti: Byford, Jovan, *Conspiracy Theories, A Critical Introduction*, Palgrave Macmillan, New York, 2011.

¹³ Citirano prema: Vulesica, 69.

¹⁴ Sekelj, Laslo, „Antisemitizam u Jugoslaviji (1918–1945), *Revija za sociologiju*, Vo. XI, No. 3–4, 1981, str. 180.

¹⁵ Videti: Poliakov, Leon, *The history of Anti-Semitism*, Vol. I–IV, New York 1985; Videti još: Judaken, Jonathan, „AHR Roundtable: Rethinking Anti-Semitism“ (Introduction), In: *The American Historical Review*, Volume 123, Issue 4, October 2018, Pages 1122–1138; Vulesica, 73.

¹⁶ Koljanin, Milan, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2008, str. 20.

no značajan.¹⁷ Tragom druge teze apstrahovale bi se brojne srodnosti između predmodernog i modernog antisemitizma.¹⁸ Jedna od najuticajnijih intelektualki XX vijeka Hanna Arendt (*Hana Arent*) vrlo je rano (1951) odbacila tezu o „vječnom antisemitizmu“ predlažući istoričarima da više pažnje posvećuju društvenim promjenama, najprije promjenama u jevrejstvu koje je donio modernizam, navodi Marija Vulesica, napominjući značaj novina modernog doba: „rasna teorija svakako je činila novu argumentativnu podlogu za širenje ne-

¹⁷ Isto, 21.

¹⁸ Jovan Byford donosi nekoliko vrlo interesantnih uvida po ovom pitanju: „Naučna literatura o hrišćansko-jevrejskim odnosima prihvata mogućnost, pa čak i potrebu očuvanja formalne, teorijske razlike između antijudaizma – kao teološke apstrakcije – i sekularnih varijanti rasnog i zavereničkog antisemitizma (Ruether, 1974; Hellig, 2002). Istovremeno se, međutim, prihvata da su hrišćanski antijudaizam i moderni antisemitizam povezani dubokim istorijskim vezama, što podriva relevantnost i prikladnost ove diferencijacije u praksi (Goldhagen, 2002; Carroll, 2002; Hilberg, 1985). Baum (1974) na primer tvrdi: ‘Iako bi bilo istorijski netačno kriviti hrišćansku crkvu za Hitlerov antisemitizam i monstruozne zločine koje su počinili njegovi sledbenici, istina je, avaj, da je crkva među hrišćanima proizvela trajnu mržnju prema Jevrejima i svemu što je jevrejsko, mržnju koja je išla na ruku Hitlerovim namerama. Crkva je od jevrejskog naroda napravila simbol neiskupljenog čovečanstva; naslikala je Jevreje kao slepe, tvrdoglave, pohotne i perverzne ljude, stvorivši sliku koja je bila presudna za to da Hitler za žrtvenog jarca izabere Jevrejski narod’ (str. 7). Danijel Goldhagen (Daniel Goldhagen, 2002) ukazuje na hrišćansko učenje o Jevrejima kao na ‘rasadnik iz kojeg su iznikle ideje koje su nadahnule počinioc Holokausta’ (str. 71) i ‘stablo koje nikada nije prestalo da hrani moderni evropski antisemitizam koji se iz njega razgranao’ (str. 78). Džejms Kerol (James Carroll, 2002) tvrdi da se ‘zid podignut između antijudaizma i antisemitizma, koji crkvu oslobađa od greha, klima u svojoj osnovi’ (str. 274), jer je mržnja prema Jevrejima koja potiče iz jevanđelja ‘dostigla vrhunac u Holokaustu’ (str.22), i ističe: ‘Kada je nacizam definisao Jevreje kao negativnog drugog, kao svoju suprotnost, nadgrađivao je strukturu evropske misli koja je već bila čvrsto utemeljena i pre Hitlerovog rođenja. Ako nam ništa drugo do sada nije postalo jasno, onda jeste to da je ta struktura misli imala svoje temelje u hrišćanstvu i da je, štaviše, definisanje Jevreja kao negativnog drugog vekovima služilo crkvi kao samoodbrambeni modus operandi, od jevanđelja do Luterovih propovedi, od svetog Ambrozija do anti-Drajfusovaca’ (str. 478). Na sličan način Norman Kon (Norman Cohn, 1957) opisuje ‘zavereničku maštu’ koja karakteriše savremeni antisemitizam kao sekularizovanu verziju srednjevekovnog hrišćanskog ‘demonološkog straha koji je pomešan sa tipično modernim zebnjama i ogorčenjem’ (str. 27). Zigmund Bauman (Zygmunt Bauman, 1999) zauzima isto gledište kada piše: Moderno doba nasledilo je ‘Jevrejina’ već jasno odvojenog od muškaraca i žena Jevreja koji su naselili njegove gradove i sela. Pošto je uspešno odigrao ulogu alter ega crkve, pripremljen je za sličnu ulogu u odnosu na nove, sekularne faktore društvene integracije (str. 38, naglasak u originalu). Veza između ove dve tradicije navela je Rozmari Ruter (Rosemary Ruether, 1974) na zaključak da se kroz ‘satanizaciju’ Jevrejina kao ‘Sina tame’, ‘poroda aspide’ i otpadnika, hrišćanski antijudaizam nedvosmisleno ‘u društvu ispoljava kao antisemitizam’ (str. 116).“ Izvor: Byford Jovan, *Potiskivanje i poricanje Antisemitizma – Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2005, str. 169–170.

prijateljstva prema Židovima, diskontinuitet kojega je ponajprije bio izražen u borbi antisemita protiv emancipiranoga židovstva, protiv njegova položaja u društvu te ponajprije u tvrdnji da je ono odgovorno za ekonomske i političke patnje...¹⁹ U svom voluminoznom djelu *Izvori totalitarizma* Arendtova je čitav prvi njegov dio posvetila genezi antisemitizma. Na početku predgovora prvog dijela zapisuje: „Antisemitizam, svetovna ideologija devetnaestog veka – koja je po imenu, mada ne i po sadržaju bila nepoznata pre 1870-ih – i verska mržnja prema Jevrejima, nadahnuta uzajamnim netrpeljivim antagonizmom dve sukobljene vere, očigledno nisu isto; otvoreno pitanje je, čak, do kog je stepena antisemitizam crpio svoje argumente i emocionalnu prijemčivost iz verske mržnje. Tumačenje neprekidnog kontinuiteta proganjanja, proterivanja i masakara od kraja Rimskog carstva do srednjeg veka i modernog doba, sve do naših dana, često ukrašeno idejom kako moderni antisemitizam nije ništa drugo nego sekularizovana verzija popularnog srednjovekovnog praznoverja, nije manje lažno (iako je naravno manje štetno) od odgovarajućeg antisemitskog shvatanja o tajnom jevrejskom udruženju koje od davnina vlada ili pretenduje da vlada svetom.“²⁰ Ipak, Arendtova nije odbijala izvjesna prožimanja između predmodernog i modernog antisemitizma, ali s isticanjem bitnih razlika te je zato običavala govoriti o hrišćanskom (ili tradicionalnom) antisemitizmu kao predmodernom, dok je u okviru modernog razlikovala klerikalni, liberalni, lijevi i nacistički antisemitizam. Klasifikacije toga tipa, ne bi li približili predmet svojih istraživanja, prihvatili su brojni istraživači. Pa i pored toga među autorima koji su osporavali nedvosmisleni kontinuitet između predmodernog i modernog antisemitizma javile su se sumnje i ograde prema tim klasifikacijama. Vulesica nam donosi gledišta o tom pitanju s kraja XX i početka XXI vijeka: „Kako bi se učinio povijesno uhvatljivijim, ili kako bi se definirao, antisemitizam je dobivao različite dodatke poput kršćanski, nacionalni, rasistički ili ekonomski. Ti atributi, koji su uvijek implicirali sadržajno i/ili vremensko ograničenje, još uvijek su sporni (Bergmann 2004: 6). Njemački povjesničar Johannes Heil primijetio je tako da se uporabom atributa sadržaji, motivi i nositelji doduše približavaju, ali da pritom nastala pojmovna neoštrina postaje temeljem interpretacije. Time bi opet bila onemogućena jasna definicija i određenje predmeta istraživanja (Heil 1997: 93). Heilov je daljnji prigovor da ako pojmovi trebaju pojašnjavajuće attribute, tada ionako imaju slabu izražajnu moć (Heil 1997: 104). Unatoč često opravdanoj kritici, ni znanost, ni politika i društvo ne mogu se zamisliti bez pojma antisemitizam i njegova široko rasprostranjenoga razumijevanja kao neprijateljstva prema

¹⁹ Citirano prema: Vulesica, str. 71.

²⁰ Arent Hana, *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća, Beograd, 1999, str. XI–XII.

Židovima *per se* koje nadilazi vremenska razdoblja. Povijesna znanost trebala bi pak nastojati postaviti jasne granice pojma za epohu koju istražuje te pod pojmom antisemitizam ne bi nužno trebala razumijevati i srednjovjekovno zakonodavstvo ili pogrome. Važno je, dakle, da istraživači antisemitizma ne 'barataju' pojmom bez njegove konkretizacije.²¹

Uvažavajući sve navedene stavove i probleme odgovora na pitanje što je antisemitizam, navešćemo nekoliko za nas potpuno prihvatljiva viđenja. To su objašnjenja Stevena Beller (*Stiven Beler*), Helen Fein (*Helen Fajn*) i Wolfganga Benza (*Wolfgang Benc*), koje sažeto prilaže Vulesica: „Na pitanje što je antisemitizam Steven Beller formulirao je više mogućih odgovora. Antisemitizam je prema njemu mržnja prema Židovima koja se protegnula kroz tisućljeća i preko kontinenata. Zatim, on je relativno moderan politički pokret i ideologija nastala u srednjoj Europi u kasnom 19. stoljeću, a čiji je vrhunac bio holokaust. Antisemitizam je, osim toga, iracionalna, psihološki patološka verzija etnocentričnoga i religiocentričnoga antijudaizma, koji je potekao iz sukoba kršćanstva sa svojim židovskim korijenima, a vrhunac dosegnuo u holokaustu. Naposljetku, pita Beller, nije li antisemitizam kombinacija svih triju mogućih odgovora (Beller 2007: 1). U svojem se odgovoru Beller uhvatio u koštac s problemima istraživanja antisemitizma o kojima smo raspravljali, ali je ponudio i mogućnost da pri odgovoru na to pitanje komplicirano grananje različitih modela objašnjenja više ne bi bilo korisno, već da bi odgovor dalo tek njihovo sažimanje. U velikoj mjeri prihvaćeno objašnjenje antisemitizma dala je američka sociologinja Helen Fein. Antisemitizam bi prema njoj bio raširena latentna struktura neprijateljskoga stava prema Židovima kao kolektivu koja se u pojedincima izražava kao nazor, u kulturi kao mitologiziranje, ideologija, narodna osobitost i simbolika, a u djelovanju kao društvena ili zakonska diskriminacija, politička mobilizacija protiv Židova te kolektivno ili državno nasilje koje opet za cilj ima udaljavanje, potiskivanje ili uništavanje Židova kao Židova (Fein 1987: 67). U svojoj definiciji Fein ne razlikuje predmoderne i moderne pojavne oblike i strukture neprijateljstva prema Židovima. Obuhvaćajući sva vremenska razdoblja utvrdila je da je antisemitizam svaki neprijateljski stav prema Židovima koje se može izraziti na trima društvenim razinama, naime kroz pojedinca, u kulturi i u politici. Jednako jasno izrazio se i njemački povjesničar Wolfgang Benz, prema kojemu bi antisemitizam bio i proizvoljnost osjećaja odbojnosti koji Židovima pridaje osobine i namjere koje s realnom židovskom egzistencijom nemaju veze. Antisemitizam, nastavlja Benz, ne počinje tek s javnim omalovažavanjem i progonima, već je antisemitizam svaki oblik neprijateljstva prema Židovima koji počinje u

²¹ Citirano prema: Vulesica, str. 68–69.

svakodnevnom životu vicevima, isključivanjem i glasinama. Antisemitizam je, osim toga, političko praznovjerje koje se uvijek iznova može instrumentalizirati (Benz 2004: 234–235).“²²

Britanski historičar Eric Hobsbawm (*Erik Hobsbom*) period od 1880. do 1914. godine opisao je kao vrijeme porasta nacionalističkih i ksenofobnih osećanja u Evropi te širenja ideja nacionalne superiornosti proisteklih iz kvazinaučnih teorija rasizma, koje su mobilisale stanovništvo da se okupi oko jedne zastave i nacije.²³ Sve to je produkovalo podjele na „nas“ i „njih“. Njemački historičar Hans-Ulrich Wehler kao „podvrstu nacionalizma“ prožetu rasizmom vidio je tadašnji „opaki moderni antisemitizam“. ²⁴ Upravo u naznačenom periodu antisemitizam dobija svoju modernu formu i postaje eksteritorijalna pojava za mobilizaciju masa. Zygmunt Bauman o tome veli: „Među svim drugim slučajevima kolektivnih antagonizama, antisemitizam se izdvaja svojom sistematičnošću bez presedana, svojim ideološkim intenzitetom, svojom nadnacionalnom i nadteritorijalnom proširenošću, svojom jedinstvenom mješavinom općih izvora i pritoka.“²⁵ Ono oko čega nema debate među proučavaocima antisemitizma jeste vezivanje njegova početnog modernog oblika za centralnu Evropu i njemačko govorno područje odakle se brzo raširio kao evropski fenomen. Ne samo zato što je tu skovan termin te iz niskobudžetnih i malotiražnih brošura s margine ušao u oficijelni diskurs, niti zato što su se tamo osnovala prve antisemitske lige, političke partije i organizacije koje su u antisemitizmu vidjele osnovnu svrhu svojega djelovanja, već i zbog slučaja što su promjene u samome jevrejstvu tamo bile visokoga dinamiteta. „Uloga koju su Jevreji imali u kulturama nemačkog govornog područja srednje Evrope od sredine devetnaestog veka do uspona Hitlera bila je po obimu i kvalitetu bez presedana ... Jevreji su bili veoma duboko uključeni u promene u kulturi, ekonomiji i politici nemačkog i austrijskog društva, čije su demokratske tradicije bile slabe, a nacionalni identitet nesiguran“, ističe Wistrich.²⁶ Zbog društvenog uspona, naročito u oblasti nauke, filozofije, umjetnosti, medicine, bankarstva i advokature, Jevreji su se među nosiocima radikalnih i desničarskih ideologija počeli doživljavati kao simbol propasti njihova narodnog duha. Postali su

²² Citirano prema: Vulesica, str. 72.

²³ Hobsbawm, Erik, *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd, 1996, str. 103.

²⁴ Veler, Hans-Ulrich, *Nacionalizam, istorija, forme, posljedice*, Svetovi, Novi Sad, 2002, str. 130.

²⁵ Bauman, str. 17.

²⁶ Wistrich, str. 79.

asocijacija za „negativnosti“ modernih tekovina liberalne demokratije i kapitalizma XIX vijeka, ali i društvenih „bauka“ poput socijalizma, komunizma, anarhije, ateizma, internacionalizma. Carske vlasti Njemačke i Austrougarske nijesu prihvatale antisemitizam kao zvaničnu politiku svojih država, mada se nijesu trudile zabraniti antisemitsko djelovanje.²⁷ Antisemitske stranke počele su na prijelomu vjekova dobijati parlamentarni status, a prednosti antisemitizma u političkoj mobilizaciji masa najbolje svjedoči primjer dugogodišnjeg gradonačelnika Beča Karla Luegera (*Karl Liger*) (1897–1910), koji je na antisemitskoj retorici, kampanji i platformi postigao veliki uspjeh prilikom svoje kandidature za prvog čovjeka glavnog grada dvojne monarhije.²⁸ Lueger je bio jedan od otaca efikasne zloupotrebe antisemitizma, koji je svojim govorima zavodio građane Beča, a bio je uzor i tada mladom, netaalentovanom slikaru i skitnici Adolfu Hitleru.

Fuziji antisemitskih osećanja doprinosili su i mnogi antisemitski sveštenici hrišćanskih crkava, koji su u svojim propovijedima, napisima i brošurama Jevreje optuživali za dekadenciju, ubijanje hrišćanskog morala te tradicionalnih i porodičnih vrijednosti.²⁹ Moderni antisemitizam, posijan po plodnom tlu tradicionalnog hrišćanskog nepovjerenja prema Jevrejima, brzo se širio Evropom, pogotovo su njegove refleksije bile očigledne u Francuskoj i Rusiji, đe su se javili snažni antisemitski pokreti. Zanimljivo je da je carska Rusija bila zemlja u kojoj je živio najveći broj Jevreja u tadašnjoj Evropi. Tamo su se dešavali česti antisemitski spontani ispadi masa protiv Jevreja koji su završavali ubistvima i pljačkama, a Rusija je uz Rumuniju bila jedina evropska zemlja do Prvog svjetskog rata koja je odbijala da emancipuje svoje Jevreje.

²⁷ Milan Koljanin o političkoj organizovanosti antisemitizma u Njemačkoj, piše: „Potencijalno najopasniji pokazao se nemački antisemitizam koji se uobličio 70-ih i 80-ih godina 19. veka. U Nemačkoj je moderni antisemitizam prvi put dobio organizovan oblik. Novinar iz Hamburga jevrejskog porekla Vilhelm Mar ... bio je jedan od prvih antisemitskih agitatora. Međutim, mnogo veći uticaj imala je delatnost dvorskog sveštenika i političara Adolfa Štreckera (Stroecker), koji je 1878. osnovao Hrišćansko-socijalnu partiju u Berlinu. Naredne godine ona je ušla u pokrajinsku skupštinu, a zatim i u državni parlament (Rajhstag). Sa ovom partijom počinje moderni antisemitski pokret u Nemačkoj. Ideja biološke stigmatizacije i isključenja Jevreja iz nemačke nacije kao neka vrsta državnog nacionalizma sa idealom pročišćene nacije ubrzo je osvojila pojedine političke stranke i akademske sredine. Organizovani antisemitski pokreti stvarani su i u drugim evropskim zemljama, pre svega u Austro-Ugarskoj, Francuskoj i Rusiji.“ Izvor: Koljanin, str. 30–31.

²⁸ O antisemitskoj djelatnosti Karla Luegera videti: Wistrich, Robert S., „Karl Lueger and the Ambiguities of Viennese Antisemitism“, *Jewish Social Studies*, 45, 1983, str. 251–262.

²⁹ Videti: Daring, Džeri (pr.), *Kratka istorija antisemitizma u Evropi, redosled događaja povezanih sa Jevrejima – antijudaizmom, antisemitizmom i holokaustom – od III veka do početka III milenijuma*, Metaphysica, Beograd, 2009, str. 58–68.

Ako smo naveli da se zbog razlika između predmodernog i modernog antisemitizma linija demarkacije uglavnom povlači u drugoj polovini XIX vijeka, onda za moderni antisemitizam možemo reći da se u njegovoj genezi razlikuju periodi prije i poslije Prvog svjetskog rata. Posljedice tog, kako mnogi autori kažu, „imperijalističkog rata“ imaće velikoga udjela u porastu antisemitizma i njegovoj transformaciji u ubilačku ideologiju kroz Hitlerov nacional-socijalistički program. Tri ključne tačke u kojima se presijecaju razlozi toliko jakog međuratnog antisemitizma u Evropi svakako su izbijanje boljševičke revolucije u Rusiji, donošenje Balfurove deklaracije („Balfour Declaration“) 1917. godine te njemački poraz u Prvome svjetskom ratu i stvaranje versajске Evrope. Valja krenuti od posljednje tačke. Poraz u ratu i teški uslovi mira nametnuti Njemačkoj radikalno će uticati na jačanje njenih desnih i ultradesnih političkih snaga. U antisemitskome diskursu koji je ovladao među tvrdokornim zastupnicima ideje da je Njemačka bila nadomak pobjede u ratu počela se javljati teza o jevrejskom „nožu u leđa“ – da su Jevreji podbunili radnike, inspirisali štrajkove i izazvali revolucije širom Njemačke, što je dovelo do njemačkoga poraza. Mit o „nožu u leđa“ biće jedna od omiljenijih teza na koju su se nacisti kasnije pozivali. Za stvaranje versajskog poretka koji je kaznio Njemačku i njene saveznike zbog rata ubijedeni antisemiti, kojih je bilo sve više širom evropskoga kontinenta, počeli su kriviti „međunarodno jevrejstvo“ i „judeo-masoneriju“ da su zbog svojih sebičnih interesa žrtvovali temelje prethodne Evrope.

Uz mit o „nožu u leđa“ sve više je pristajala tvrdnja kako su Jevreji izazvali i boljševičku revoluciju u Rusiji. Dolazak Lenjinove partije na vlast u Rusiji 1917. godine i izbijanje građanskoga rata evropski antisemiti tumačili su kao jevrejsko maslo. Širenju antisemitskih interpretacija ruske revolucije doprinijele neprijatelji boljševičkog režima koji su bili primorani napustiti zemlju. Brojna ruska „bijela“ emigracija, uglavnom iz bogatijih slojeva društva, oficirskoga kadra i sveštenstva, pronosila je po Evropi i Sjevernoj Americi glasine o Jevrejima koji su uspostavili komunizam i vladavinu terora, pozivajući se na ogromnu koncentraciju Jevreja u boljševičkom vođstvu. Dokazi da je jevrejska opasnost stvarna nalaženi su u moćnome propagandnom oružju, najpoznatijem falsifikatu s tragičnim posljedicama u svjetskoj istoriji, „knjizi ubici“, kako je poneki imenuju – tzv. *Protokolima sionskih mudraca*. Brošura je bila jako popularna u Rusiji, đe je prvi put i štampana još 1905. godine. Jedan od najboljih kritičkih prikaza *Protokola* načinio je britanski istoričar Norman Cohn.³⁰ Svojom masovnijom pojavom izvan Rusije *Protokoli* su postali

³⁰ Videti: Kon Norman, *Poziv na genocid: mit o svetskoj zaveri Jevreja i Protokoli sionskih mudraca*, Matica srpska, Novi Sad, 1996.

omiljena antisemitska literatura i krunski dokaz jevrejskih podmuklih planova da vladaju svijetom. Iako je londonski *Times* još 1921. utvrdio da se radi o falsifikatu, tačnije kompilaciji nastaloj plagiranjem i montiranjem više različitih književnih djela i drugih izvora iz druge polovine XIX vijeka, antisemiti su odbijali prihvatiti faktičko stanje tvrdnjama da su takvi navodi zapravo „najbolji dokaz“ istinitosti *Protokola*.³¹ Skoro vijek kasnije Umberto Ecco (*Eko*) u svome briljantnom romanu *Praško groblje*, poigravajući se antisemitskim predrasudama iz druge polovine XIX vijeka, svom glavnom liku pripisao je zaključak tako karakterističan za ksenofobne zastupnike teorija zavjere da čitanje unazad imena lista „Times“ otkriva da se iza njega krije odrednica „semiT“. Uostalom, Ecco je u tome romanu dao fikcijsku i ironijsku verziju nastanka *Protokola sionskih mudraca*, koja teoriju zavjere izdiže na nivo groteske. Sličnu domaću umjetničko-književnu demistifikaciju *Protokola* načinio je književnik Danilo Kiš u noveli „Knjiga kraljeva i budala“, koja je štampana u njegovu posljednjem velikom djelu *Enciklopedija mrtvih*. Glavni problem spisa *Protokoli sionskih mudraca* bila je njegova mistična sugestivnost koja je korišćenjem tradicionalnih antisemitskih predrasuda i njihovih modernih varijacija nudila simplifikovanu sliku svijeta u kome sve svjetske procese, države i aparate usmjeravaju, predvode ili osmišljavaju Jevreji. Istoričari Randall Bytwerk (*Rendal Bitverk*) i Calvin College (*Kelvin Koledž*), koji su se bavili zastupljenošću i štampanjem *Protokola* u nacističkoj Njemačkoj, zaključili su da je taj falsifikat bio glavni inkubator nacističke antisemitske propagande.³²

Glasine i optužbe na račun Jevreja dodatnu snagu dobile su djelovanjem Theodora Herzla (*Teodor Hercl*) i formiranjem Svjetske cionističke organizacije osnovane krajem XIX vijeka koja je isticala potrebu stvaranja

³¹ O nastanku *Protokola* Wistrich zapisuje: „Kompilaciju pod naslovom ‘Protokoli’ sačinili su ruski antisemiti u pariskoj kancelariji carske Ochrane (tajne policije). Štampani su u vladinoj štampariji 1905. godine – kao deo knjige ruskog pravoslavnog mistika Sergija Nilusa, koji je tvrdio da su to navodi s Prvog cionističkog kongresa u Bazelu održanog 1897. godine. ‘Protokoli’ sadrže predavanja tzv. ‘sionskih mudraca’, a naglasak je na tajnom planu za potčinjavanje nejevreja i uspostavljanje jevrejske svetske države. U Rusiji su ih pre 1914. godine koristili protiv pokreta za liberalni ustav, ali bez mnogo efekta, a onda i antiboljševički belogardejci za vreme ruskog građanskog rata s mnogo razornijim efektima. Na zapad su se raširili posle 1919. godine, putem nemačkih i drugih prevoda, a najveći uticaj imali su u Nemačkoj. Raskrinkao ih je 1921. godine dopisnik londonskog ‘Tajmsa’ koji je dokazao da su to plagijati francuske satire iz šezdesetih godina XIX veka (misli se na knjigu Mauricea Jolya *Dijalog u paklu između Makijavelija i Monteskeja* – napomena B. B.), nemačkog romana (*Biarritz* – B. B.) Hermana Gedšea (Hermann Goedsche) iz istog perioda i drugih izvora.“ Izvor: Vistrih, str. 144.

³² Bytwerk, Randall & College, Calvin, „Believing in the ‘Iner Truth’: The protocols of the Elders of Zion in Nazi Propaganda, 1933–1945“, *Holocaust and Genocide Studies*, 29, no. 2, Fall 2015: 212–213.

jevrejskog nacionalnog pokreta i obnove jevrejske države.³³ Suočeni sa sve jačim antisemitizmom u svijetu, jevrejski intelektualci i vođe bili su prinuđeni politički operacionalizovati svoje ideje. Podrška jevrejskim stremljenjima stigla je u toku Prvoga svjetskog rata od sila Antante, prije svega Britanije, kad je donošenjem Balfurove deklaracije 1917. godine data podrška cionističkom pokretu za stvaranje „narodnog doma“ u Palestini. Nakon što je Britanija od svojih saveznika dobila mandat da okupira Palestinu, koja je do tada bila pod vlašću Osmanskoga Carstva, počeo se postepeno vraćanje Jevreja u njihovu domovinu. Tako su udareni temelji buduće države Izrael. Blagonaklon stav Antante i podrška mnogih bogatih Jevreja cionističkome pokretu i njihovo aktivno djelovanje samo je podgrijavało antisemitske stereotipe i raspoloženja, naročito na prostoru poraženih zemalja iz Prvoga svjetskog rata.

Sva navedena dešavanja imajuće nesagledivih posljedica na stvaranje antisemitske doktrine koja je zahtijevala i sprovodila njihovu eliminaciju. Od kraja Prvoga do kraja Drugoga svjetskog rata u antisemitizmu i pokretima koji su ga prihvatili kao svoju noseću ideologiju iskristalisaće se dva dominantna narativa – o „međunarodnom jevrejstvu“ i „judeo-komunizmu“. Prvi je najčešće bio dio ikonografije i retorike uperene protiv liberalno-demokratskih, kapitalističkih „plutokratija“, država-stubova versajske Evrope, dok je drugi bio usmjeren protiv komunizma i Sovjetskog Saveza, mada se u antisemitskoj propagandi i produkciji toga doba nekada ne može povući jasna granica između njih, budući da je „judeo-komunizam“ predstavljan kao druga strana iste medalje kojom upravlja „međunarodno jevrejstvo“. Kako je američki historičar Jeffrey Herf (*Džefri Herf*) u svojoj odličnoj studiji o „jevrejskom neprijatelju“ uvidio, antisemitizam te vrste nudio je široku interpretativnu i argumentacijsku osnovu svojim zagovornicima.³⁴ Prošli, aktuelni i budući događaji gledani kroz naočare jevrejske zavjere nudili su odgovore na probleme u svijetu. Ili kako to efektno opisuje Wistrich, misleći na prvu polovinu XX vijeka: „Moderna antisemitska ideja bila je više od pola veka obojena mračnim, apokaliptičnom predskazanjima predstojeće pobjede svemogućih Jevreja. Demonska, mitska kreatura, čija nesalomiva volja, po toj pretpostavci, stoji iza svih pokušaja da se nejevreji unište i iza svih negativnih procesa promene, zavodljivo i pojednostavljeno objašnjava razjedinjenost sveta – bilo da se radi o zagađenju koje uzrokuju strane ‘inferiorne’ rase, *angst*-u koji uzrokuje klasna borba, etničkim i verskim konfliktima, tendenciji izjednačavanja koju nosi masovno

³³ O tome videti: Pejašinić, Zoran, *Cionistički pokret: od Bazelske do Balfurove deklaracije*, Ars libri, Beograd, 1997.

³⁴ Herf, Jeffrey, „The Jewish Enemy“, Rethinking Anti-Semitism in the Era of Nazism and in Recent Times“, Center for European Integration Studies (discussion paper), dostupno na: https://www.zei.uni-bonn.de/dateien/discussion-paper/dp_c180_herf.pdf

društvo, mržnji prema kapitalizmu ili komunizmu, modernoj urbanoj civilizaciji ili liberalnoj, pluralističkoj demokratiji, verovanju u zlokovne okultne sile (slobodno zidarstvo, Jevreji itd.) koje rade na podriivanju reda, hijerarhije, autoriteta i tradicije, ili o strahu od duhovnog vakuuma uzrokovanog padom hrišćanstva ili islama u svetu brze modernizacije i društvene promene ... Princip zla nije u nama samima. Zlo dolazi spolja, od lukavog 'drugog', ono je produkt zavere i đavolskih snaga, a njihova inkarnacija je mitski Jevrejin."³⁵

Ukorijenjena antisemitska tradicija te posljedice koje je prouzrokovao Prvi svjetski rat u ekonomskom, socijalnom i kulturnom smislu načiniće od Njemačke kotao u kojem su proključale ekstremističke i radikalne ideologije i uobličavani politički pokreti s tom osnovom. Jedan od njih će kroz prvu poslijeratnu deceniju svog djelovanja od lokalnog sindroma minhenskih pivnica postati najsnažnija politička snaga u mladoj i krhkoj njemačkoj Vajmarskoj Republici. Bila je to Nacional-socijalistička njemačka radnička partija (NSDAP), na čijem se čelu od 1921. godine nalazio Adolf Hitler.³⁶ Hitler se odmah deklarirao kao smrtni neprijatelj versajskog poretka, komunizma i Jevreja, optužujući ih da sve rade kako bi uništili njemački narod. Hitlerova partija nije odustajala od svojih načela čak i onda kada su joj tako fanatični stavovi išli na štetu. Nacisti su prihvatili rasno viđenje stvarnosti, smatrajući da se narodi dijele na više i niže rase. Jevrejima su pripisana niža svojstva, a sve je to potkrepljivano „naučnim“ dokazima pseudonaučnih disciplina. Paradoks koji je nastajao između tvrdnji da su Jevreji „niža rasa“, koja s druge strane ima sve poluge kojima upravlja svijetom, objašnjavao je njihovom „podmuklošću“, „skitačkim načinom života“ i dugom istorijom „prevara“ koji su od Jevreja načinili najopasniji narod koji svojom „krvlju“ oštećuje njemačku „rasnu čistotu“. Sve „negativne“ pojave u svijetu poput demokratije, individualnih sloboda, komunizma, psihoanalize, slobodne umjetnosti itd. nacisti su proglasili jevrejskim tekovinama. Nacistički antisemitizam nije se masovno primao među njemačkim stanovništvom prije no su oni ovladali cjelokupnim državnim aparatom poslije 1933. godine. Zato autori uglavnom periodizuju nacistički antisemitizam na onaj prije preuzimanja i onaj poslije preuzimanja vlasti, đe se ovaj drugi ponovo dijeli na onaj prije i poslije početka Drugoga svjetskog rata.³⁷ Ono što će nacistima donijeti prevagu na njemačkoj političkoj sceni biće fanatizovani antikomunizam. Izbijanje svjetske ekonomske

³⁵ Vistrih, str. 20–21.

³⁶ O Hitlerovoj biografiji videti: Keršo, Jan, *Hitler: 1889–1936 – Hibris*, Utopija, Beograd, 2003; Keršo, Jan, *Hitler: 1936–1945 – Nemesis*, Utopija, Beograd, 2004.

³⁷ Herf, Jeffrey, „The Jewish Enemy“, *Rethinking Anti-Semitism in the Era of Nazism and in Recent Times*, Center for European Integration Studies (discussion paper), dostupno na: https://www.zei.uni-bonn.de/dateien/discussion-paper/dp_c180_herf.pdf.

krize 1929. godine i totalna društvena apatija koja je zahvatila Njemačku omogućila Hitlerovoj stranci da nuđenjem radikalnih i brzih rješenja kroz nekoliko godina postane najsnažnija njemačka politička sila. Strah od komunističke revolucije koji je bio prisutan u Zapadnoj Evropi, a naročito izražen u Njemačkoj zbog njene jake Komunističke partije donio je Hitleru podršku tradicionalnih njemačkih elita bez koje nikada ne bi došao na vlast.³⁸ „Povezivanjem rasističke opsesije s dalekosežnim planom za razbijanje organizovanog radničkog pokreta, obnove Nemačke po autoritarnom modelu, osiguravanja životnog prostora (*Lebensraum*) prema istoku i uništenja sovjetske Rusije kao bastiona međunarodnog komunizma, Hitler je konzervativcima garantovao širu podršku i dezorijentisao srednju klasu i masu nezaposlenih.“³⁹ Antikomunizam nacista nije ih nužno odvojio od njihove antisemitske politike, štoviše, među njima je već postojalo višedecenijsko organsko jedinstvo. Izjednačavanje komunizma s jevrejstvom dalo je novu snagu samome antisemitizmu. Mit o „judeo-komunizmu“ bio je izuzetno rasprostanjen u međuratnoj Evropi, pogotovo u njenim centralnim i istočnim djelovima, a nacisti su borbu protiv „judeo-komunizma“ prihvatili kao svoj *raison d'etre*.⁴⁰

Postavljanje Hitlera za njemačkog kancelara 1933, a potom i potpuna apsorpcija države od strane nacista 1934. godine biće prekretnica u istoriji antisemitizma. Hitlerov plan o rješavanju „jevrejskog pitanja“ počeo se polako i sistematično sprovoditi. Sve ono što je do tada izgledalo kao iracionalna opasnost koja počiva na mističnim teorijama postalo je njemačka stvarnost. Totalitarna partijska mašinerija krenula je u osvajanje svake pore njemačkog društva kako bi ostvarila svoj „hiljadugodišnji raj“, očišćen od Jevreja i svih drugih „nižih“ rasa. Tajnopolicijski aparat i milionske partijske paravojne formacije u žutim i crnim košuljama proželi su cjelokupnu arhitekturu njemačkog života. Nakon što je za kratko vrijeme učutao, pritvorio ili pobio političku opoziciju, totalitarni predator s kukastim krstom usmjerio se na Jevreje. Godine 1935. donošenjem rasnih zakona Jevreji su proglašeni građanima drugoga reda, ukinuta su im sva građanska prava i slobode. Totalitarni teror pratila je totalitarna i agresivna propaganda koju je nacistički ministar propagande doveo do manipulativnog savršenstva. Milionski tiraži antisemitske literature, novina, časopisa, radio-programa, filmskih i zidnih vijesti, sadržaji svih grana umjetnosti, nauke i prosvjete, stavljani su na raspolaganje promociji nacističkih ideala arijevske čistote. Jevreji

³⁸ O tome detaljnije u: Kuljić, Todor, *Fašizam: sociološko-istorijska studija*, Nolit, Beograd, 1977.

³⁹ Vistrih, str. 105.

⁴⁰ Izuzetan članak o genezi mita o „judeo-komunizmu“ napisao je A. Gerrits. Viđeti: Gerrits, André, „Antisemitism and Anti-Communism: The Myth of ‘Judeo-Communism’ in Eastern Europe“, *East European Jewish Affairs*, vol. 25, no. 1, 1995/1350–1674/49–72.

su za nekoliko agilnih godina dr Josefa Goebbelsa u očima indoktriniranih milionskih masa njemačkoga društva u potpunosti depersonalizovani, pretvoreni u neljude i autsajdere. Na taj način bilo je olakšano njihovo uklanjanje iz državne uprave i administracije. Proučavalac antisemitizma Oded Heilbronner (*Oded Hajlbroner*) tvrdi da se većina istoričara slaže da „rat protiv Jevreja“ tokom ranih godina nacističkog režima nije kao prevashodni cilj imao njihovo uništenje, već da se radilo o nastojanju nacista da smanje sveukupnu jevrejsku participaciju u njemačkome društvu.⁴¹ Ono što Heilbronner naziva „putem u istrebljenje“ („road to extermination“) uslijediće tek nakon napada nacističke Njemačke na Sovjetski Savez. Dokaze za takva viđenja istraživači antisemitske istorije nalaze u činjenici da, i pored jake antisemitske tradicije, njemački narod, naročito oni koji nijesu obožavali Hitlera, nije blagonaklono gledao na sadističke akcije nacističkih SA odreda uperene protiv Jevreja. Prvi veliki test za naciste da provjere držanje naroda prema antisemitskim akcijama bilo je veće užasa – „Kristalna noć“ iz novembra 1938. godine. Većina Njemaca držala se po strani, što je naciste poučilo da antisemitske akcije sprovode „suptilnije“ i „metodičnije“.⁴²

Kako snaga Hitlerove države bude rasla, tako će njegovi planovi o uništenju „rasno nepoželjnih“ sve više dobijati svoju operativnu formu. Antisemitizam više nije bio samo unutrašnje oružje već ga je Njemačka počela koristiti kao sredstvo pritiska na države koje je smatrala svojim životnim prostorom. Izvoz radikalnoga antisemitizma u njemački komšiluk služio je kao sredstvo subverzije i „političkog prodiranja u istočnu i srednju Evropu, a i kao metod za psihološko podrivanje zapadnih demokratija“.⁴³ Milan Koljanin je u svom stručnom radu „Rasna revolucija na evropskom jugoistoku 1920–1941.“ sublimirao značaj antisemitizma za nacističku spoljnu politiku: „Nastupanje nacionalsocijalističke Nemačke u drugoj polovini 30-ih godina sve više je jačalo antisemitizam u evropskim zemljama, pre svega revizionističkim. Treba pri tome imati u vidu da je institucionalizovanje antisemitizma u ovim zemljama zavisilo ne samo od njihovog međunarodnog položaja, nego i od političkih prilika u njima pri čemu su presudan uticaj imali društvena uloga i broj Jevreja i antisemitska tradicija ... U ideološkoj projekciji nacionalsocijalista i njima srodne evropske ekstremne desnice, pre svega one u revizionističkim državama, pobedonosno nastupanje fašističkih država značilo je uništenje nepravednog ‘versajskog poretka’. Ruše-

⁴¹ Heilbronner, Oded, „German or Nazi Antisemitism“, In: Stone, D. (ed.) *The Historiography of the Holocaust*, Palgrave Macmillan, London, 2004. Heilbronnerovo poglavlje dostupno na: https://link.springer.com/chapter/10.1057%2F9780230524507_2.

⁴² Jedno od najboljih svjedočanstava o životu Jevreja u nacističkoj Njemačkoj, odnosu vlasti i njemačkih građana prema njima tokom cijelog razdoblja od 1933. do 1945. godine predstavljaju dnevnici Viktora Klemperera. Viđeti: Klemperer, Victor, *Želim svjedočiti do kraja. Dnevnik, Izbor 1933–1945*, Disput d.o.o., Zagreb, 2017.

⁴³ Vistrih, str. 106.

nje ovog poretka je imalo političku ali i ideološku komponentu koja je u ovakvoj projekciji suštinski bila povezana sa 'jevrejskim pitanjem' ... za vlade drugih revizionističkih zemalja, kao i za neke iz tabora pobednika u Velikom ratu, borba protiv 'Svetskog Jevrejina' u obe njegove emanacije (plutokratsko-liberalnoj i komunističkoj) imaće dvostruku funkciju, unutrašnju i spoljnu. Kao i u samoj Nemačkoj, i u ovim zemljama je ekstremna nacionalistička mobilizacija masa u ostvarenju nove 'jednakosti' bila osnovni preduslov borbe za ostvarivanje nacionalnih ciljeva. Stoga je, i pored sve jačeg nemačkog uticaja, 'jevrejsko pitanje' u pojedinim zemljama imalo sopstvenu dinamiku, a nacistički uticaj na njegovo 'rešavanje' različito se ispoljavao ... Progoni Jevreja u Nemačkoj proširili su se posle anšlusa i na Austriju, a marta 1939. na okupiranu Češku (Češko-moravski protektorat). Na početku Drugog svetskog rata sve oštriji progoni Jevreja proširili su se i na Poljsku, a zatim i na druge okupirane zemlje. Osim u Velikomačkom rajhu i u zemljama pod nemačkom okupacijom, položaj Jevreja se pogoršavao i u zemljama koje su se politički, vojno i ideološki sve više približavale 'novom poretku'. Kada je reč o evropskom Jugoistoku (prema nemačkoj geopolitičkoj terminologiji) to se u prvom redu odnosilo na revizionističke zemlje, kakve su bile Mađarska i Bugarska, ali i na saveznicu iz Male Antante Rumuniju. Iako je bila na pobedničkoj strani u Velikom ratu, Rumunija se postepeno priključila osovinskom bloku zemalja, a tradicionalno jak antisemitizam je dobio nov podsticaj. U drugoj polovini 30-ih godina i glavni nemački saveznik, fašistička Italija, usvojio je antisemitsku politiku.⁴⁴

Dakle, jasno je da je nacistička Njemačka bila veoma svjesna značaja antisemitizma kao „činjeničnog stanja“ u logici njene agresivne spoljne politike koja je samo tražila povod za pritisak na susede ili rat. Pružanje utočišta Jevrejima koji su spašavali glave bježeći iz Trećega Rajha moglo se protumačiti kao neprijateljski akt protiv Njemačke; svaka kritika u stranoj štampi protiv Hitlerove politike mogla se „iščitavati“ kao plod jevrejske rabote jer su antisemitskim nizom zaključivanja iza svih novina stajali Jevreji, a potom i ono najvažnije – zbog velike njemačke dijasporu u zemljama centralne i jugoistočne Evrope na čije su teritorije nacisti pretendovali uvijek se moglo okriviti međunarodno jevrejstvo kako ugnjetava pripadnike „arijevske“ manjine. Uostalom, početkom godine u kojoj je izbio Drugi svjetski rat Hitler je „profetski“ to obrazložio. Hanna Arendt o tome piše: „Najčuveniji primer je Hitlerovo obraćanje Rajhstagu iz januara 1939: 'Danas još jednom želim da predskazem: ukoliko jevrejski finansijeri... još jednom uspeju da gurnu narode u svetski rat, rezultat će biti... uništenje jevrejske rase na tlu Evrope.' Preve-

⁴⁴ Koljanin, Milan, „Rasna revolucija na evropskom jugoistoku 1920–1941“, *Istorija XX veka*, 2/2007, Beograd, str. 60–61.

deno na netotalitarni jezik, ovo je značilo: ja nameravam da povedem rat i ja nameravam da uništim sve Jevreje Evrope.”⁴⁵

Izbijanjem Drugoga svjetskoga rata sudbina evropskog jevrejstva pala je u ruke čovjeku i ideologiji koji su istrebljenje Jevreja smatrali svojom svetom misijom. Odluka o „konačnom rješenju“, dakle, totalnoj likvidaciji evropskih Jevreja i sistematskoj, organizovanoj pljački njihove imovine definitivno je donijeta na sastanku nacističkih glavešina u dvorcu Wannsee nadomak Berlina 20. januara 1942. godine.⁴⁶ Dok su ranije, prevashodno hrišćanske forme antisemitizma pružale Jevrejima izbor „čistilišta“, kako veli Arendtova, da spasu živote pokrštavanjem, nacisti su ukinuli tu mogućnost i pokrenuli neprekidnu mehaničku traku smrti koja nije prestajala s radom do posljednjih dana nacističkog režima. Sprovođenje „konačnog rješenja“ odvelo je u smrt 6 miliona evropskih Jevreja. OGREZAO U IRACIONALNOJ I MANIJAKALNOJ MRŽNJI prema Jevrejima, nacistički režim često je svoju ratnu strategiju podređivao sprovođenju eliminacije Jevreja. Sve to vrijeme dok se broj ubijenih Jevreja u zločinačkim akcijama *Einsatzgruppe* i mehanizovanim ubijanjem u logorima smrti peo do neslučenih visina, nacistička propaganda bjesomučno je upozoravala na jevrejsku opasnost i tvrdila kako „svjetsko jevrejstvo“ prijeti opstanku njemačkoga naroda. Taj istrebljivački i svijetu do tada nepoznat „mehanizovani misticizam“, kako je nacizam opisao Thomas Mann (*Tomas Man*), konačno je zaustavljen 8. maja 1945. godine.

Citirana bibliografija:

- Arent Hana (1999). *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća.
- Bauman, Zygmunt (2017). *Modernost i holocaust*. Zagreb: Tim press.
- Byford, Jovan (2011). *Conspiracy Theories, A Critical Introduction*. New York: Palgrave Macmillan.
- Bytwerk, Randall & College, Calvin (2015). „Believing in the ‘Inner Truth’: The protocols of the Elders of Zion in Nazi Propaganda, 1933–1945“, *Holocaust and Genocide Studies*, 29, no. 2, Fall 2015.
- Daring, Džeri (pr.) (2009). *Kratka istorija antisemitizma u Evropi, redosled događaja povezanih sa Jevrejima – antijudaizmom, antisemitizmom i holokaustom – od III veka do početka III milenijuma*. Beograd: Metaphysica.

⁴⁵ Arent, str. 357.

⁴⁶ Uoči napada na SSSR, u maju i junu 1941. godine, pripremljene su četiri „grupe za akciju“ (*Einsatzgruppen*) pod komandom Reinharda Heydricha (*Rajnharda Hajdriha*), od kojih je svaka imala između 500 i 900 odabranih SS-ovaca koje su imale zadatak da likvidiraju sve „nepoželjne elemente“ u pozadini, prije svih – političke komesare, Jevreje, Rome itd.

- Hobsbaum, Erik (1996). *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*. Beograd: Filip Višnjić.
- Judaken, Jonathan (2018). „AHR Roundtable: Rethinking Anti-Semitism“ (Introduction), In: *The American Historical Review*, Volume 123, Issue 4, October 2018, Pages 1122–1138.
- Keršo, Jan (2003). *Hitler: 1889–1936 – Hibris*. Beograd: Utopija.
- Keršo, Jan (2004). *Hitler: 1936–1945 – Nemesis*. Beograd: Utopija.
- Klemperer, Victor (2017). *Želim svjedočiti do kraja. Dnevници, Izbor 1933–1945*. Zagreb: Disput d.o.o.
- Koljanin, Milan (2007). „Rasna revolucija na evropskom jugoistoku 1920–1941“, *Istorija XX veka*, 2/2007, Beograd.
- Koljanin, Milan (2008). *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Kon, Norman (1996). *Poziv na genocid: mit o svetskoj zaveri Jevreja i Protokoli sionskih mudraca*. Novi Sad: Matica srpska.
- Kon, Norman (2013). *Potruga za Hiljadugodišnjim carstvom, Revolucionarni milenaristi i mistički anarhisti u Srednjem veku*. Beograd: Službeni glasnik.
- Kuljić, Todor (1977). *Fašizam: sociološko-istorijska studija*. Beograd: Nolit.
- Lazar, Bernard (2009). „Opšti uzroci antisemitizma“, In: Daring Džeri (pr.), *Kratka istorija antisemitizma u Evropi, redosled događaja povezanih sa Jevrejima – antijudaizmom, antisemitizmom i holokaustom – od III veka do početka III milenijuma*. Beograd: Metaphysica.
- Pejašinović, Zoran (1997). *Cionistički pokret: od Bazelske do Balfurove deklaracije*. Beograd: Ars libri.
- Poliakov, Leon (1985). *The history of Anti-Semitism*, Vol. I–IV, New York.
- Sartr, Žan Pol (1992). *Razmišljanja o jevrejskom pitanju*. Beograd: Grafos.
- Sekelj, Laslo (1981). „Antisemitizam u Jugoslaviji (1918–1945), *Revija za sociologiju*, Vo. XI, No. 3–4.
- Veler, Hans-Ulrich (2002). *Nacionalizam, istorija, forme, posljedice*. Novi Sad: Svetovi.
- Vistrih, Robert S. (2012). *Antisemitizam – najstarija mržnja*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Volkov, Shulamit (2001). „Anti-Semitism“, In: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, I, Elsevier, Amsterdam, Paris, New York.
- Vulesica, Marija (2009). „Povijest i razmatranje pojma antisemitizam“, *Studia lexicographica*, god. 3, br. 1–2 (4–5).
- Wistrich, Robert S. (1983). „Karl Lueger and the Ambiguities of Viennese Antisemitism“, *Jewish Social Studies*, 45.

Boban BATRIĆEVIĆ

**WHAT IS ANTI-SEMITISM? HISTORY
AND HISTORICAL OVERVIEW OF THE CONCEPT**

The author of this paper analyses the concept of anti-Semitism and provides the genesis of its historiographical treatment.

Keywords: *anti-Semitism, Jews, Judaism, Nazism, totalitarianism*